

A természetes családnevek rendszerezési lehetőségeiről

A családnevek rendszerezési lehetőségeit tárgyaló, elsősorban elméleti előadásomat egy névtudományi axiómával kell kezdenem. Köztudomású, hogy a tulajdonnevek, és ezen belül egyes tulajdonnévfajták rendszerszerűen viselkednek, mivel a nyelvnek mint egy rendszerszerű magasabb egységnek a részét képezik, másképpen szólva „a nevek nyelvi jelekként rendelkeznek a nyelv rendszerszerűségének sajátosságaival” (HOFFMANN 1993: 24). E tétel elméleti alapjául az az általános grammatikai megközelítés szolgál, amely a nyelv alkotóelemeit funkciójuk, használati körük, alakjuk, jelentésbeli és más tulajdonságaik alapján strukturálnak tekinti. Ez a meghatározott szabályok alapján szerveződő, hierarchikus felépítésű nyelvi elemrendszer különböző szintekben realizálódik, amelyek önmagukban is teljes rendszert alkotnak, ezek tulajdonképpen a nyelvi rendszer részrendszerei (MGr. 24).

Mindebből egyrészt következik az, hogy a tulajdonnevek rendszere leginkább nyelvi eszközökkel írható le, másrészt, hogy az egyes nevek keletkezését a mindenkor meglévő tulajdonnévi rendszer viszonylatában kell elképzelnünk (vö. TÓTH V. 2001: 123). Névrendszertani vizsgálatunk során tehát tekintettel kell lennünk arra, hogy „a már meglévő névanyag bizonyos fokig megszabja az új megnevezések létrejöttének módját” (SEBESTYÉN: NévtVizsg. 83).

E változási folyamat egyik fontos tényezője az **analógia**, a hasonlóságok erősítése mellett természetéből adódóan eltérő hatások érvényesülésével változásokat, és ezzel újabb mintakövetésre alkalmas elemet hoz létre a rendszerben, azaz a hatóerők érintkezési felületei mentén az egyedi jellegzetességek sokasága jön létre. Emellett a tulajdonnevek a nyelv lexikális készletének részeiként, olyan nagy elemszámú rendszert alkotnak, amelynek belső összefüggései és az elemei közötti kapcsolatok nem lehetnek olyan szorosak, mint az alsóbb nyelvi szintek esetében, mindez pedig számunkra azt eredményezi, hogy nehezen képzelhető el olyan tipológiai modell, amely a rendszer minden egyes elemét maradéktalanul képes leképezni (erre l. HOFFMANN 1993: 28). Ezen korlátok tudatában a nevek rendszerének vizsgálatakor többek között a névrendszer belső összefüggéseinek, a névalkotási szabályszerűségeknek, a névadásban szerepet játszó névmintáknak a feltárását kell elsődleges feladatunknak tekintenünk.

A tulajdonnéven belüli egyes névfajták (személynevek, helynevek, állatnevek, intézménynevek stb.) elkülönítése elsősorban nem nyelvi alapon történik, hanem „a

denotátumok entitásbeli különbségén”, „tárgyi-fogalmi szempontokon” nyugszik (vö. HOFFMANN 1993: 44; J. SOLTÉSZ 1979: 44), ebből adódik a rájuk vonatkozó szemléleti kategóriák eltérése, amely aztán az erre épülő nyelvi struktúra különbözőségében is megmutatkozik, tehát az egyes névfajták önálló vizsgálata mindenképpen indokolt.

Előadásomban a tulajdonnévfajták közül most csak a családnevek rendszerével kívánok részletesebben foglalkozni, de már most utalok arra, hogy mondanivalóm sok helyen érinteni fog más személynévfajtákat is. Feladatomnak elsősorban tipológiai kérdések felvetését, valamint a HOFFMANN ISTVÁN által a helynevekre kidolgozott névelemzési modell szemléleti alapelveit figyelembe vevő családnév-rendszerezés lehetőségeinek bemutatását tekintem. Mindez természetesen a korábbi családnév-tipológiák tematikus ismertetése nélkül nehezen lenne megvalósítható.

A személynévkutatás, ezen belül a családnévvizsgálat történetét, eddigi eredményeit HAJDÚ MIHÁLY korábban több munkában is elénk tárta (1969, 1981, 1989, 2003), ezért ez felment engem a szakirodalmi előzmények részletezése alól, most csupán a családnév-kutatásunk hagyományos tipológiáinak jellemzőit, a bennük megmutatkozó névelemzési szemlélet szerint, néhány fontosabb munka kiemelésével mutatom be.

A családnév-rendszerezés egyik lehetséges módjának legkorábbi, tulajdonképpen követők nélkül maradt példája MOLLAY KÁROLYnak a XV. századi soproni német családnevekre alkalmazott, elsősorban **diakrón szemléletű tipológiája** (1938). A német szakirodalmi hagyományra épülő rendszerezés a nevek keletkezését és változását vizsgálja, módszere azonban a leíró szempontok érvényesítése miatt vitatható. Fontos eredménye viszont annak felismerése, hogy a családnevek megalkotásában nemcsak a köznevek, hanem más tulajdonnevek is (személynevek és helynevek) is részt vesznek, emellett a köznévi előzmények kapcsán kijelenti, hogy „a családnév ’nomen proprium’ jelentése egy konkrét jelentésből való másodlagos fejlődés eredménye” (i. m. 13).

A névadás alapmotívumainak, indítékainak a feltárását a **motivációs rendszerezés** tűzte ki feladatául. E tipológiai kísérlet MELICH JÁNOS nevéhez fűződik, aki történeti családnévanyagon végzett elemzésében először próbálta meg a névadás indítékát a név köznévi előzményének lexikális jelentésétől elválasztani, de kategóriái kidolgozatlanok maradtak (MELICH 1943: 273). Családnévtípusai között a keresztnévi (egyházi és világi) eredetű, származásra utaló (hely- és népnév), foglalkozást jelentő és a ragadványnevekből alakult családnevek szerepeltek. Hasonló névtípusokat találunk BENKŐ LORÁNDnak a XIII–XIV. századi családnévelőzmények rendszerét bemutató munkájában is, névtípusai a

következők: apanév, helységneve, nemzetségnév és világi névadáson alapuló nevek csoportja, melyet további tulajdonságot, nemzetiséget és foglalkozást jelölő alkategóriákra tagolt (1949).

A motivációs tipológia tárgyalása során meg kell említenem KÁZMÉR MIKLÓS CsnSz.-át, melynek szócikkei az egyes családnevek a történeti adatai mellett megadják keletkezésük lehetséges magyarázatát, a névadás motivációját is. Csak sajnálhatjuk, hogy a rendkívül gazdag anyag alapján elkülönített motivációtípusok meghatározásának alapelvéről nem ismerjük a szerző álláspontját, erről az egyes szócikkek motivációinak teljes körű összegyűjtése után tudunk valamelyest véleményt formálni. (Itt jegyzem meg, hogy a tanszékünkön FARKAS TAMÁS irányításával folyó névváltoztatási kutatási program keretében a CsnSz. legfontosabb adatainak elektronikus feldolgozása megtörtént.)

A kutatók a motivációkutatást illetően nagyon korán arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a névadás indítékának a kiderítése — főként a közszói eredetű neveknél — nagyfokú bizonytalansági tényezőt rejt magában, így ilyen szempontú vizsgálatunkkal nem érjük el a kívánt eredményt (MOLLAY is ezért utasítja el ezt a vizsgálati szempontot), ezért a motivációs alapú rendszerezés helyett többen inkább az először KNIEZSA által kidolgozott, **szófaji-jelentéstani alapú osztályozást** tartották követendő példának (az elnevezésre I. B. GERGELY 1981: 57). A névadás indítékának mellőzését javasoló érvek a kiemelték, hogy bizonyos nevek esetében több motivációs lehetőség is adódik, amelyek közül csak önkényesen lehet kiválasztani az egyiket vagy a másikat családtörténeti kutatás nélkül, ami viszont — források hiányában — többnyire lehetetlen. B. GERGELY megfogalmazásában: „semmi esetre sem állíthatjuk teljes bizonyossággal egy mai családnévről, hogy az például népi eredetre, méltóságra vagy testi-lelki tulajdonságra utal, hanem csak azt, hogy népre, méltóságra vagy testi tulajdonságra **utaló alapszóból alakult** (— kiemelés tőlem)” (B. GERGELY 1981: 57). ÖRDÖG FERENC szerint „a családtörténeti kutatásokkal egybekapcsolt vizsgálódás sem jelentené ... azt, hogy minden esetben azt is fel tudnánk deríteni, hogy az illető személy milyen elnevezéslélektani mozzanat eredményeként kapta a nevét” (ÖRDÖG 1973: 22), ezért mindenképpen célravezetőbb egy a névadás motivációját figyelmen kívül hagyó, szemantikai alapú tipológia kidolgozása. A nyelvészek hasonló véleményének sorát még sokáig folytathatnánk.

A tárgyalt elemzési modell alapjául KNIEZSA ISTVÁN *A magyar és szlovák családnevek rendszere* című sokszor hivatkozott munkája szolgált (1934/1965/2003: 263–8, 334–340). KNIEZSA a nevek lexikális jellemzőit vizsgálta szófaji kategóriák elkülönítésével, majd ezeket további jelentéstani alcsoportokra tagolta, ez alapján a (1) személyneveken belül (etimológiai jelentés alapján) megkülönböztette a régi magyar és a keresztény neveket; (2) a

köszavakon(!) belül foglalkozást jelölő, tulajdonságot jelölő és egyéb neveket jelölt meg, ez utóbbi alá sorolta a gúnyneveket; (3) a helyneveken belül alaktani csoportokat vett fel, megkülönböztetve az *-i* képzős neveket a puszta helynevektől. A későbbi családnév-rendszerezések átvették KNEIÉZSA alapelvét, és több helyen a vizsgált névkorpuszok alapján finomítottak a rendszeren. Itt csupán FEHÉRTÓI Katalin (1969) és B. GERGELY Piroska (1981) alapvető munkáit emelem ki.

A szófaji-jelentéstani rendszerezés alapjául többnyire a névelőzmény lexikális (néhol az etimológiai) jelentése szolgál, és azon az alapfelismerésen nyugszik, hogy a köznévi végső soron elsődleges a tulajdonnévvel szemben (A kérdés részletezésére később kívánok visszatérni.). A tipológiában a szófaji és jelentéstani kategóriák további morfológiai alcsoportokkal egészülhetnek ki (vö. FEHÉRTÓI 1969), így e modell segítségével meghatározhatjuk, hogy milyen lexémák és morfémák vettek részt a név megalkotásában. Már itt megjegyzem, hogy ez az elképzelés sok helyütt rokon vonásokat mutat a HOFFMANN-féle helynévmodell lexikális-morfológiai elemzési szisztémájával (1993: 55–58), annyi különbséggel, hogy a családnév-rendszerezésben a jelentés szerepe hangsúlyosabban érvényesül. Ez a domináns szemantikai jelleg azonban a modell alosztályaiban néhol szempontkeveredést eredményez, ilyen például a hely jelentésű közneveknek a tulajdonnevek helynévi alosztálya alá történő besorolása (vö. pl. B. GERGELY 1981: 62–3, N. FODOR 2002: 51); vagy például az egyéb szófajoknak (igéknek, melléknévi igeneveknek) köznévi osztály alatti szerepeltetése. Ezek mellett egyes kategóriái nem tisztán lexikális jelentéstartalmúak, hanem a névadás motivációját is kifejezik (ilyen pl. a szavajárás nevek, a valóságos és a valóságosnál magasabb társadalmi helyzetre utaló nevek megkülönböztetése stb.).

E tipológiai megközelítés legújabb eredménye a HAJDÚ MIHÁLY nevéhez fűződik. Munkájában kétféle jelentéstani jellegű osztályozást mutat be, az egyik a személynév kutatásban korábban is ismert, hagyományos kategóriákat veszi számba a szófaji minősítések elhagyásával (2003: 771), ebben 16 fogalomkör jelenti a rendszerezés alapját. A másik megközelítés is alapul veszi ezeket a kategóriákat, de a sokféleség az összevethetőséget jelentősen megnehezíti, ezért a problémát összefoglaló névtípusok fölérendelésével próbálja megoldani (790–808). Névtípusai a következők: (1) nép- és népcsoportnevek, (2) keresztnévi eredetű családnevek, (4) helynévi eredetű családnevek, (5) társadalmi megközelítésű családnevek, (6) egyéni megközelítésű családnevek, (7) valakihez való tartozásra utaló nevek. Főként az utolsó három csoport igényel magyarázatot. A **társadalmi megközelítésű nevek** közé tartoznak — véleménye szerint — mindazok a családnevek, amelyek jelentésükben valamilyen módon kötődnek „kisebb-nagyobb közösségekhez, általában a falusi életrendhez,

társadalmi viszonyokhoz”, ez alapján idesorolja a foglalkozásokat, tevékenységeket, vagyoni helyzetre, társadalmi állapotra, valaminek a birtoklására, méltóságra, tisztségre, családi helyzetre utaló neveket (i. m. 799). Az **egyéni megközelítésű családnevek** csoportja alatt azokat a neveket gyűjti egybe, „amelyeknek a létrejöttében nem volt szerepe másnak [társadalomnak, személynek, valakihez való tartozásnak stb. — NFJ.], csupán az első névviselő személye indította meg a név kialakulásának, keletkezésének folyamatát, egyedül ő befolyásolta a név keletkezését” (i.m. 804), így a külső és a belső tulajdonságok alkotják e csoportot. Legérdekesebb a **valakihez való tartozásra utaló nevek** elkülönítése, amelyeket korábban valóságosnál magasabb társadalmi helyzetre utaló nevekként említettünk (pl. *Érsek, Pap, Herceg, Vikárius, Báró* stb.). E kategória önálló típusként való szerepeltetése a csekély előfordulás és a többes besorolás miatt HAJDÚ szerint is vitatható.

A gyakorlati szemponttól vezérelve (nevezetesen a népesebb kategóriákkal, pl. a helynevekkel történő könnyebb összevethetőség érdekében) létrehozott típusok azonban nem az alapelvben megfogalmazott szemantikai, hanem inkább motivációs szemléletűek, hiszen pl. az *Érsek* lexikális értelmezés szempontjából a méltóságnevek, motivációs szempontból viszont a HAJDÚ által elkülönített viszonyt, kapcsolatot, valakihez való tartozást kifejező nevek közé sorolandó. Kategóriái a szempontkeveredés ellenére a szófaji szempontok nélkülözése és az újfajta megközelítés miatt egy funkcionális szempontú elemzésben mindenképpen figyelmet érdemelnek. (Erre később visszatérek.)

A névtipológiákat aszerint is minősíthetjük, hogy az elemzésükben hányféle vizsgálati szempontot érvényesítettek. A névtani szakirodalom ez alapján megkülönböztet egyszintű és többszintű tipológiákat. **Egyszintű tipológiának** nevezzük azokat rendszerezéseket, amelyek egyféle elemzési szinten (pl. jelentéstani, szerkezeti, névélettani, történeti, névszociológiai, névstilisztikai stb. szempontból) vizsgálják a nevek rendszerszerűségét, a **többszintű tipológiák** ezzel szemben többféle megközelítést alkalmaznak az elemzés során, de vizsgálati szempontjaik egyértelműen elválnak egymástól. HAJDÚ MIHÁLY legutóbb 14-féle, sajnos részletesen ki nem fejtett szempontot különített el és tett meg a lehetséges osztályozás alapjául (767–773).

Családnév-tipológiáinkban (és ez igaz más névfajták rendszerezéseire is, erre l. HOFFMANN i. m. 27) sokszor a vizsgálati szempontok keveredése okozza a legnagyobb problémát (erre l. pl. HAJDÚ véleményét 2003: 766–7), így az ilyen tipológiák valójában felfoghatók olyan többszintű rendszerekként is, amelyeket bizonyos pontosan nem definiált szabályok érvényesítésével egyszerűsítettek egyszintűvé (vö. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 2?), ennek az

eljárásnak az a hátránya, hogy nehéz olyan egyértelmű szabályokat megalkotni, amelyek a névanyag egészére következetesen alkalmazhatók, és így az eredmények összevetését lehetővé teszik.

III. A továbbiakban megkísérlem a családnevek elemzési lehetőségeinek kérdését körüljárni. Ehhez a helynevek tipizálására kidolgozott **HOFFMANN-féle több szintes modell** elvi alapvetése szolgál kiindulópontul. E modell vizsgálati szempontjainak következetessége — úgy vélem — mindenképpen alkalmassá teszik arra, hogy a családnevek elemzésénél legfontosabb eredményeire támaszkodhassunk.

Erre a modellre épülő helynévvizsgálatokkal elért eredmények vitathatatlanok, egy-egy zárt korpuszon végzett gyakorlati használhatóságát egyre több munka példázza (vö. többek között BÉNYEI-PETHŐ 1998, TÓTH 2001, RÁCZ 2005. stb.). A helyneveken túlmenően legutóbb FEHÉR KRISZTINA a modell szemléletét, elveit, fogalomkészletét a ragadványnevekre is sikeresen alkalmazta (vö. FEHÉR 2002, 2003).

HOFFMANN ISTVÁN — a cseh RUDOLF ŠRÁMEK nyomán — a helynevek vizsgálatában megkülönböztet ún. **alapmodelleket** és **szóalkotási modelleket**, az előbbi alatt nyelven kívüli (extralingvisztikus) összefüggésekre vonatkozó kategóriákat ért, tulajdonképpen ezek a denotátumok azon sajátosságainak kifejezői, amelyek a megnevezés alapjául szolgálnak (vö. HOFFMANN 1993: 24). A szóalkotási modellek ezzel szemben azoknak a „nyelvi kifejezőeszközök halmazát (elemkészletét és kapcsolódási szabályait) jelentik, amelyek egy adott kor nyelvében helynévalkotásra felhasználhatók” (i. m. 24). Az elemzés során egyrészt azt vizsgáljuk, hogy milyen alapmodellek szolgálnak a névadás szemléleti alapjául, azaz mik a denotátumoknak, jelesül az elnevezett személyeknek „a megismerés folyamán felismert s nevükben is tükrözött sajátosságai”, ezt a **funkcionális-szemantikai elemzéssel** végezhethetjük el, másrészt a szerkezeti analízis során a **lexikális-morfológiai elemzés** segítségével azt kutatjuk, hogy az „adott korban, területen a névadásban felhasznált funkcionális-szemantikai osztályok milyen lexikális, morfológiai, grammatikai eszközök által jelennek meg” (i. m. 30–1). A két megközelítést leegyszerűsítve a **funkció** és a **forma** fogalmaihoz rendelhetjük, amelyekkel valójában a nyelvi jelek alapfogalmaihoz és ezzel a nyelvi elemek általános leírási módjaihoz térünk vissza.

A névleírásnak ez a megközelítése egyértelműen szinkrón szemléletű. Vizsgálatunk úgy válik komplexsége, ha emellett a családnevek történeti szempontú elemzését is elvégezzük, ezt a helyneveknél HOFFMANN a **keletkezéstörténeti elemzéssel** tartja megvalósíthatónak. Mindebből kitűnik, hogy a szinkrónia és a diakrónia fogalmát nem a névkutatásban

hagyományosan elterjedt 'jelenkori' és 'történeti' értelemben használom, hanem a fogalmak BENKŐnél kifejtett tényleges jelentésében (vö. BENKŐ 1988), azaz esetünkben a szinkrón elemzés a családnevek rendszerének többszintű **leírását**, a diakrón megközelítés a nevek **változását**, keletkezésük történetét jelenti, ebből adódik, hogy szinkrón leírást történeti anyagon is végezhetünk (erre l. HOFFMANN 1993).

A) A családnévadásban szerepet játszó alapmodellek típusainak számbavétele előtt röviden ki kell térnünk a **motiváltság** kérdésére. Ma már a névtani irodalomban többnyire általánosan elfogadott tétel, hogy „minden névadási aktus szemantikailag tudatos”, tehát abszolút motiválatlan név nincs (HOFFMANN 1993: 43, 1999: 208; J. SOLTÉSZ 1979: 53; HAJDÚ 2003: 86. és mások). A névadáskor általában a denotátum (elnevezett személy) azon sajátosságai tükröződnek a névben, amelyek **többnyire** leképezik az objektív valóságot. A denotátumok tehát a keletkező neveket motiválják (befolyásolják) olyan értelemben, hogy kizárólag csak a velük kapcsolatos meglévő jellegzetesség lehet a névadás alapja (vö. TÓTH V. 2001: 124), azaz eszerint egy *Péter* nevű egyén fiát nem nevezhetik el *Pálfi*-nak, egy szabómester nem lehet *Mészáros*, egy Debrecenből származó lakos nem lehet *Budai*, ezzel szemben az elnevező szabadon választhat a denotátummal (elnevezettel) kapcsolatos számos sajátosság közül, kiemelve a legjellemzőbbnek tartott attribútumot. Néhány konkrét példát láthatunk 1468-ból: *Relicta Valentini varga ~ Relicta Valentini thuri; Blasius lantus ~ Blasius weg, Gregorius Ladislai ~ Gregorius chwn* (MNY. 2005: 498–509). (Ez persze rögtön felveti a családnév definiálásának kérdését, melyre a későbbiek során fogok visszatérni.)

B) HOFFMANN-féle modell alapfogalma a **névrész** és a **névelem**. **Névrésznek** tekintendő „a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle **szemantikai jegyet** (— kiemelés tőlem) kifejez”. Az elemzés során a nevet alkotó nyelvi elemeket a családnév „jelentésének magvát adó denotatív jelentéshez való viszonyukban” vizsgálja (i. m. 43), ezért ugyanaz a hangsor egy másik névben nem feltétlenül azonos értékű névrészt jelent.

A **névelemek** a névrészek alkotóelemei, tulajdonképpen a nevet létrehozó lexémák és toldalékformák tartoznak ide. A névrész a funkcionális-szemantikai, a névelem pedig a lexikális-morfológiai elemzés alapfogalma.

A névrész fogalmát a családnevekre alkalmazva megállapíthatjuk, hogy a legtöbb név a funkciót tekintve egyrészes.¹ Egyrészes családnév tehát az, amely egy szemantikai tartalmat jelöl, pl. a *Kötélverő*, mert 'kötélkészítő, kötélgyártó' jelentésszavakkal írható le. A névközlésben tehát közvetlenül nem a *kötél* és a *verő* szó vett részt, hanem a *kötélverő* foglalkozásnév. A *Nagyravágyó* név 'sokat akaró' jelentése miatt szintén egyrészes, hasonlóan a *Nagybajuszú*, *Nagyszavú* 'hangos', *Nagyapponyi* nevekhez.

Kétszemes név láthatóan jóval kevesebb fordul elő a családnévanyagban. A *Nagy/albert* családnév például kétszemesnek tekinthető, mert a névadáskor az *Albert* családnévűek közül az elnevezett személyt egy tulajdonságra utaló jegye emelte ki, a névrészek funkciója tehát (1) 'magas termetű/idősebb' és (2) 'Albert nevű' meghatározással írható le; hasonló a magyarázata a *Nagy/varga* családnévnek is, ahol a tulajdonságjegy a *Varga* nevűektől különbözteti meg az elnevezettet. (A kétszemes név keletkezésekor a *Varga* csak megnevezi a személyt, tehát már nem feltétlenül van kapcsolata az eredeti névfunkcióval, azaz a tényleges foglalkozással. Erről később részletesen szólok.) A *Jó/lakó* funkcionális szerkezete 'munkáját jól végző, derék (1) házas jobbjegy' (2) formában írható le (vö. CsnSz. adataival); ezzel szemben a *Jófejű* 'okos', *Jóború* 'jó bort termelő' egyrészes névnek tekinthető. További példák a kétszemes, összetett nevek: *Kis/andorjás*, *Kis/bán*, *Kis/sólyom*, *Kis/új*, *Nagy/eke* stb. stb. A névrészfunkciók elkülönítésével a CsnSz. néhány bizonytalan magyarázatú neve is érthetővé válik, pl. a *Jó földi* név esetében KÁZMÉR feltételez egy **Jó föld(e)* nevű helyet, amelyből aztán származásra utaló név keletkezett volna. Ehelyett célravezetőbb a nevet a névrészek elkülönítésével, kétszemes névként értelmezni, ahol az egyik névrészfunkció tulajdonságra, a másik viszonylagos származási helyre utal (CsnSz.).

I. Funkcionális-szemantikai rendszerezés.

Az alapfogalmak áttekintése után térjünk rá a családnevek **funkcionális-szemantikai** szempontú elemzésére. Ez az elemzési modell leginkább a hagyományos tipológiák a motivációs alapú rendszerezésével rokonítható.

Előre kell bocsátanom, hogy a most következő tipológiai kategóriák elsősorban elméleti megközelítés eredményeként formálódtak ki, tehát nem a korábban általam is alkalmazott módszer szerint jártam el, azaz itt nem egy adott névkorpusz teljes anyagának a rendszerbe illesztése eredményezi a különböző típusok elkülönítését. Módszertani szempontból ez az eljárás azzal indokolható, hogy a névegyed mindenáronvaló rendszerbe illesztése — ahogy ez a korábbi a tipológiák szempontkeveredésében is vélhetően szerepet játszott — gátolón hat a

¹ Példáimat egyrészt KÁZMÉR CsnSz.-ből, valamint a kb. hatezer, főként XV. századi nevet tartalmazó, saját

szemléleti problémák újragondolására. Ezért most e hangsúlyozottan elvi megközelítés során egyelőre figyelmen kívül hagyom a korábban hangsúlyozott bizonytalansági tényezőket, mivel a névadás szituációját alapul véve, veszem számba a lehetőségeket.

Ha ebben a névadási helyzetben az elnevezett személy valamely sajátossága, jellemző attribútuma válik a névadás alapjává, akkor a névrész (1) **sajátosságjelölő funkciót** lát el (vö. HOFFMANN 1999: 209). Korábban abból az alaptételből indultunk ki, hogy a névadást legfőképpen a nyelven kívüli tényezők (a valóság elemei) határozzák meg, eszerint legcélszerűbb lenne a sajátosságjelölő kategóriákat kognitív megközelítéssel, az elnevezettnek a valóság egy-egy szegmensével, alapösszetevőjével való kapcsolata, ehhez való viszonya alapján elkülöníteni. Ezeket a „valóságösszetevők”, szegmentumok értelmezésében a következők: (1.1.) **ember, embercsoport**, (1.2.) **hely**, (1.3.) maga az **egyén** (individuum), (1.4.) **társadalom**, (1.5.) különféle konkrét **dolgok, események**. Ez a megközelítés remélhetőleg olyan tág keretet biztosít a tipológiai vizsgálat számára, amely elméletileg átfogja a sajátosságjelölő nevek teljességét. Az így kialakított kategóriákat a szakirodalmi hagyomány motivációs alapú rendszerezéséből ismert alkategóriákra tagolhatjuk.

1.1. A névadás során a névrész kifejezheti az elnevezett személynek más **személlyel** vagy **embercsoporttal** való valamely kapcsolatát. Ez lehet rokoni kapcsolat, amely egyrészt közvetlen leszármazásra, másrészt tágabb rokonságra, valamint a nemzedékek közötti viszonyra utalhat. Ide sorolhatónak gondolom azokat a távoli vagy közeli személyes kapcsolatokat sejtető motívumokat is, amelyeket korábban valóságosnál magasabb társadalmi helyzetre utaló nevekként említettünk. Harmadik alcsoportunk az elnevezettnek néphez, népcsoporthoz való valamely viszonyára utal, ami ezen belül lehet többféle alapmotívumot is rejthet.

1. 1. az elnevezett kapcsolata **személlyel** vagy **embercsoporttal**

1.1.1. rokoni kapcsolat

— leszármazás (*Antal, Csete, Bedő, Pető, Pálfi, Magda, Ferenci*)

— rokonság és nemzedékek közötti viszony (*Apa, Bátya, Ipa, Koma, Sógor, Szüle, Vő*)

1.1.2. társadalmi kapcsolat, valakihez való tartozás (*Bán, Érsek, Király, Pap, Báró, Császár, Herceg, Pasa, Vajda*)

1.1.3. néphez, népcsoporthoz való valamely viszony (*Beszermény, Cseh, Horvát, Kún, Magyar, Mizsér, Németh, Oláh, Polyák, Rácz, Székely, Tóth, Török; Kuruc, Labanc stb.*)

A többszintű modell célja a szempontok egyértelmű szétválasztása, ezért itt sem morfológiai, sem szófaji alcsoportok kijelölését nem tartom kívánatosnak. (A névfunkciók szerkezeti kérdései a lexikális-morfológiai elemzés tárgykörébe tartoznak.)

1.2. A névrészfunkció utalhat továbbá a személynek valamely **helyhez** fűződő viszonyára, amely lehet birtok-, lakó-, illetve származási hely, ezek azonban nem minden esetben különíthetők el. Alaktani alkategóriák itt önálló elemzés részeként fognak megjelenni.

1.2. a személy viszonya valamely (lakó-, birtok- v. származási) **helyhez** (*Erdélyi, Alföldi, Bakonyi; Baranyi, Szatmári; Budai, Berencsi, Huszti, Kállai, Szendrei; Balaton, Baranya, Tisza, Zólyom; Vég, Szél, Dombi, Hegyi, Mezei*)

1.3. Az egyik leggyakoribb névfunkció esetében az elnevezett **egyéni (individuális) attribútumai** jelennek meg a névadásban. Ilyenek a külső és a belső tulajdonságok, egy jellemző beszédhiba vagy szavajárás, illetve az életkor. Mivel sok esetben nehéz a fizikai és a lelki tulajdonság közötti határvonalat meghúzni (erre l. HAJDÚ 2003: 807), ezért az alosztályok megkülönböztetése nem feltétlenül szükséges. A külső és belső tulajdonságot jelölő nevek együttes tárgyalása — mint láthattuk — HAJDÚnál is megjelenik az „egyéni megközelítésű nevek” csoportjában. Ide tartoznak még a korábbi szakirodalom által szavajárási nevekként megkülönböztetett csoport nevei, hasonlóan a csekély megterhelésű életkorra vonatkozó nevekhez.

1.3. az elnevezett **individuális attribútuma**

1.3.1. tulajdonság

— külső (fizikai) tulajdonság: (*Balog, Beteg, Bokás, Csonka, Csontos, Erős, Fejér, Fodor, Hatujjú, Hóka, Kónya, Kövér, Nagy, Orrotlan, Sánta, Süket; Szakáll, Bajúsz*)

— belső (lelki) tulajdonság: (*Bátor, Hajnal 'koránkelő' Igaz, Jó, Renyhe, Süket, Szeles, Szívós, Torkos, Vad*)

1.3.2. szavajárás (*Akar, Aszongya, Bezzeg, Hallgass, Megállj, Mondok, Nosza, Talán, Hallja*)

1.3.3. életkor (*Agg, Éltés, Fiatal, Koros, Ó, Régi, Üdös, Vén*)

1.4. Az egyéni tulajdonságok mellett funkcionálisan elkülöníthetők az elnevezett **társadalmi szerepére, helyzetére, állapotára** vonatkozó alapmotívumok is. Az egyénnek kisebb-nagyobb társadalmi csoportokhoz, közösségekhez, szociális viszonyokhoz kapcsoló sajátosságait kifejező neveket tekintjük idetartozónak. Az alosztály kategóriái megegyeznek a szakirodalomban eddig is használt csoportokkal, elkülöníthetők a foglalkozásra, tevékenységre és a méltóságra, tisztségre utaló névrészfunkciók. Megemlítendő, hogy néhány esetben e két kategória szétválasztása nehézségekbe ütközik (HAJDÚ példái: *Deák, Bíró, Mester, Ispán, Kapitány, Hadnagy, Kántor* stb.). Ide sorolhatók a tényleges társadalmi helyzetet (pl. *Jobbágy, Lakó, Pór, Koldus, Polgár, Szabad, Szabados* stb.), illetőleg a vagyoni helyzetet jelölő motívumok is (pl. *Kincses, Hatökrű, Pénzes, Gazdag, Szegény* stb.). Végül itt említendő meg a családi állapotot kifejező, csekély előfordulású csoport is (pl. *Nős, Házas, Özvegy*).

1.4. az elnevezett **társadalmi szerepe, helyzete, állapota**

1.4.1. foglalkozás, tevékenység

pásztorokodás: *Csordás, Juhász, Nyíró, Pásztor*;
iparos, kézműves mesterség: *Ács, Bodnár, Bordás, Kádár, Kardos, Kaskötő, Kőműves, Kötélverő, Mészáros, Molnár, Szabó, Szőrös, Szűcs, Varró*;
vadászat, halászat: *Aszalós, Baknyúzó, Csikász, Hajtó, Halász, Erdős, Rákász, Vadász, Jáger*;
mezőgazdaság: *Arató, Kaszás, Szántó, Szénás*;
közlekedés: *Kocsis, Postás, Révész, Szekeres*;
katonaság: *Hajdú, Huszár, Katona, Vitéz, Zsoldos, Pattantyús 'tűzér', Kopjás, Öklelő*;
zene: *Dalos, Énekes, Furuglyás, Hegedűs, Kürtös, Lantos, Sípos*;
kereskedelem: *Áros, Boltos, Kalmár, Kufár, Kupec, Szatócs, Tőzsér*;
igazságszolgáltatás: *Akasztó, Bakó, Nyakazó, Nyakvágó, Poroszló, Sipőc*;
egyéb: *Harangozó, Kántor, Bányász, Barát, Bozzás, Csengető, Dajka, Lekő, Sós, Sóvágó, Szakács, Tapasztó, Túrós, Verrasztó* stb. stb.

1.4.2. méltóság, tisztség (*Esküdt, Főnagy, Kenéz, Porkoláb, Vajda*)

1.4.3. társadalmi helyzet (*Jobbágy, Pór, Koldus, Polgár, Szabad, Szabados*)

1.4.4. vagyoni helyzet (*Kincses, Hatökrű, Pénzes, Gazdag*)

1.4.5. családi állapot (*Nős, Házas, Özvegy*)

1.5. A sajátosságjelölő funkción belül kétségtelenül az 5. alcsoport elkülönítésének elvi megalapozása jelenti a legnagyobb kihívást. Az ide sorolt névrészek valamilyen konkrét motívumhoz (főként birtokláshoz és eseményhez) köthető funkciót jelenítenek meg. E kérdés kapcsán felmerül a tárgyakat, anyagokat, növényeket és az állatokat jelölő nevek alapmotívumához kapcsolódó tipológiai bizonytalanság, amely a formáns nélküli nevek esetében csúcsosodik ki.

Nézzük először az állatnevek motivációs csoportjait! Továbbra is a névadási szituációnál maradva az állatnévi eredetű neveknek aszerint, hogy milyen funkciót töltenek be a névadásban, három csoportját tudjuk elkülöníteni. (1) Az elsőben az állatnév az elnevezett személy valamely tulajdonságát jelöli a metafora eszközével (pl. *Bak, Kakas, Csík* 'úgy úszik, mint a csík' stb.), tehát a névfunkció nem egy konkrét állattal való kapcsolatot fejez ki, hanem az állatfaj egyes tulajdonságát vetíti rá az elnevezettre. (2) A másodikban metonimikus névátvitel útján létrejött névrész utal az elnevezett foglalkozására (pl. *Csík, Kárász* 'halász' neveként). A valóságsegmentumok közül itt az egyén társadalomban betöltött szerepe dominál. (3) A harmadik csoportba tartoznak azok a nevek, amelyek az elnevezettnek egy konkrét állattal való kapcsolatát jelölik, ez a kapcsolat jobbra birtokláshoz köthető. A fenti kategóriába (1.5.) csak ez utóbbi névtípus sorolható. A növények, tárgyak, anyagok esetében is ezt a három kategóriát különíthetjük el, azzal a megszorítással, hogy egyes keletkezésmódok nem mindenhol jelentkeznek egyforma intenzitással (pl. a tárgyak, növények tulajdonságnévként kisebb valószínűséggel fordulnak elő).

Ide soroltam továbbá az olyan neveket is, amelyek kifejezik az elnevezett kapcsolatát a valamilyen történéssel, eseménnyel, azzal az indokkal, hogy névfunkció (pl. *Jóljárt* esetében) az elnevezett kapcsolatát valóság elemei közül egy eseményhez köti.

1.5. valamely **dologgal**, körülménnyel való kapcsolat

1.5.1. az elnevezettel kapcsolatos konkrét dologra utal (*Gyolcs, Forgács, Vas, Abrak, Csákány, Kötél, Kerék, Kocka, Zsinór; Som, Rozs, Rózsa; Ág, Bimbó, Buga, Kóka, Tőke; Oskola*)

— ezek birtoklása (*Tegezes* 'díszes tegezű <íjász>', *Diós, Földes, Juhos, Kertes, Madaras, Ökrös*)

1.5.2. az elnevezettel kapcsolatos eseményre utal (*Paplövő, Papmaró, Papontó, Papverő, Kötélszaggató, Jóljárt, Örökkéélő, Péntek, Szerencse*)

II. Térjünk rá a névrészek egy másik csoportjára, a (2) **megnevező funkciójú** névrészekre!

Ez a kategória nem jelöli meg az elnevezett valamely sajátosságát, hanem a névadáskor egyszerűen megnevezi a személyt (vö. HOFFMANN 1999, TÓTH V. 2001:134–40, FEHÉR 2003: 162–3). (Itt jegyzem meg, hogy tulajdonképpen a sajátosságjelölő funkció egyben megnevező szerepű is, de ott ez az elnevezett sajátosságjegyeihez kapcsolódik, itt viszont ilyet nem tudunk kimutatni.)

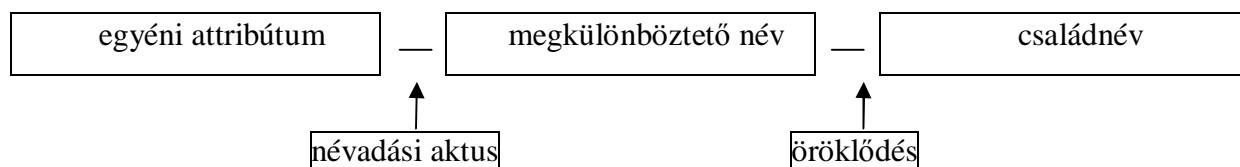
TÓTH VALÉRIA szerint „a megnevező funkció rendszerbe iktatásával lehetővé válik egy nagyon lényeges névrendszertani jelenség bemutatása, a már létező helynevek (családnevek — NFJ.) beépülése újonnan létrejövő névalakulatok szerkezetébe” (TÓTH V. 2001: 134, részletesebben TÓTH V. 1999). Az idegen eredetű családnevek tehát ebben a felfogásban megnevező szerepűek, mivel a magyar névhasználók számára a név szemantikai tartalma 'az a személy, akinek ez és ez a neve' jeggyel írható le. Ilyen értelemben a keresztnévek és a becenevek szintén ezt a szerepet töltik be a névadáskor. Mivel jelen esetben az elnevezett és a névfunkció közötti kapcsolat a vizsgálatunk tárgya, teljesen irreleváns, hogy például a szülők milyen indítékkal adnak nevet a gyermeküknek, vagy miért kap valaki egy becenevet, a cél a **megnevezés** egy olyan nyelvi elem (név) segítségével, amely tulajdonképpen nem tükrözi az elnevezett sajátosságait.

A természetes névadásban — mint láttuk — túlnyomórészt a denotátumok sajátosságai fejeződnek ki, addig a mesterséges névadásban (például a családnév-változtatásokban) jóval több olyan megnevezés jön létre, amelynek keletkezésében inkább csak „a használatos névmodellekhez való alkalmazkodás igénye” játszik szerepet (vö. HOFFMANN i.m. 43, J. SOLTÉSZ 1974: 53., FARKAS 2003: 151–2), ezért a mesterséges névadásnál a névadás motivációjának (másképpen a névfunkciónak) szintén a megnevezést tekintjük, megjegyezve, hogy ritkán itt is előfordulhat, hogy a név az elnevezett (a névváltoztató) egyéni sajátosságait is megjeleníti.

Az egyéni névválasztás motivációját, vagyis azt, hogy a névváltoztatót mi motiválja új családneve kiválasztásakor, korábbi családnevéhez való hasonlóság, a hozzátartozó családneve stb. (erre l. bővebben FARKAS 2003: 154–7), nyelvpszichológiai és névszociológiai vizsgálat körébe tartozónak tartjuk.

FEHÉR KIRISZTINA a tárgyalt funkció kapcsán megjegyzi, hogy a családnevek — a keresztes becenevekhez hasonlóan — a megnevező szerepben állnak (2003: 162). A családnevek keletkezésének (a családnévadás) folyamatát átgondolva, valóban el kell fogadnunk ezt a megállapítást, e névfajta esetében ugyanis éppen legfontosabb kritériumuk, az **öröklődés** folytán megszűnik az elnevezett (a leszármazott) és a név eredeti jelentése (funkciója) közötti kapcsolat, azaz a leszármazott sajátosságait nem tükrözi tovább a név, egyöntetű szerepe a megnevezés lesz. Ezzel látszólag elismertük, hogy a családnevek esetében a funkcionális-szemantikai, másképpen motivációs rendszerezés nem hozhat eredményt.

A probléma névélettani szempontú megközelítéssel úgy hidalható át, hogy a névadási aktust nem a családnév, hanem az előzménye esetében vizsgáljuk. A családnév keletkezésének folyamatát az alábbi (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 51, 53).

Az egyéni megkülönböztető attribútum lesz a névadás alapja, amely a családnév előzményében (a megkülönböztető névben) jelenik meg, majd ennek öröklődése révén jön létre a családnév.

Értelmezésemben tehát, a funkcionális-szemantikai elemzés során nem a családnevek, hanem a névadás alapja szempontjából lényegesebb előzményük, a megkülönböztető nevek vizsgálatát végezzük el. (E családnév-előzmény megjelölésére FEHÉRTÓI KATALIN fenti elnevezését tartom a legalkalmasabbnak.) A megkülönböztető név tulajdonképpen ugyanazt a funkciót tölti be, mint a századokkal későbbi ragadványnév, azaz többnyire sajátosságot jelöl. A ragadványnév fogalmat tágabb, mai értelmében használva ide értendők a családi kapcsolatra utaló rokonnevek, valamint a származási helyre utaló nevek is. Elmondhatjuk, hogy a természetes úton, a XIV–XVI. században kialakult családnevek tulajdonképpen öröklődő ragadványneveknek tekinthetők. Amikor tehát a családnevet funkcionális, lexikális, keletkezéstörténeti stb. szempontból vizsgáljuk, akkor valójában ennek a ragadványnévnek a névadáskori nyelvi jellemzőit kutatjuk, ezért nem foglalhatjuk el FEHÉR KRISZTINÁNAK azt az állítását, hogy a sajátosságjelölő szerep „a személynevek közül a pogány kori neveken kívül csakis a ragadványnevekben lelhető fel” (2003. 162), tehát osztályozásunkat a családnevek rendszerének elvi leírásánál továbbra is alkalmazhatónak tartom.

III. Minden családnév keletkezésekor a fent ismertetett két kategóriába funkcionális szempontból teljes körűen besorolható, mivel a nevek a névadás szituációjában egyértelmű motivációjúak voltak, vagyis a névadáskor aktualizáltan jelent meg valamelyik funkció, ennek kiderítése azonban a többször említett bizonytalansági tényező, a gyakori névhomonímia és poliszémia miatt néhány kivételtől eltekintve többnyire lehetetlen, ezért gyakorlati szempontból még két alkategóriát kell rendszerezésünkbe felvennünk. Ez különben más névfajtákra, pl. a helynevekre nézve is elmondható. A családnévek között ilyen többes besorolású név például a *Békés*, amely tulajdonságjelölő és származási helyre utaló is lehet, vagy a *Szolnok*, amely helyet és régi magyar személynévként rokoni kapcsolatot is jelölhet, a *Farkas*, mely rokoni kapcsolat, tulajdonság, esemény, a *Peres*, esemény és tulajdonság jelölője is lehetett a névadáskor. A *Király* például lehet belső tulajdonság 'dölyfös, kevély', társadalmi kapcsolatra utaló 'királyi jobbágy' és eseményhez kapcsolódó 'pütkösdi király' alapmotívumot kifejező név is, vagy itt is említhetjük az állat-, növény-, tárgy- és anyagnevek példáit.

A családnévek esetében is oszthatjuk HOFFMANN-nak a helynevek kapcsán elmondott véleményét, „információhiányunk miatt valószínű, hogy névtáraink (esetünkben pl. a CsnSz.) adatainak feldolgozása után e kategória meglehetősen népes lesz” (1993. 46).

IV. Végül negyedikként ki kell jelölnünk egy olyan csoportot, amelybe a kategorizálhatatlan nevek kerülnek, a korábbi rendszerezések ezt „még megfejtésre váró”, „ismeretlen eredetű és jelentésű”, „bizonytalan jelentésű vagy etimológiájú” néven említették (vö. BÁLINT 1963, FEHÉRTÓI 1969, N. FODOR 2001 és mások). Itt elsősorban azokat a neveket gyűjthetjük össze, melyek etimológiai jelentése ismeretlen, így a névfunkcióra következtetni sem tudunk. Természetesen erről is elmondható, hogy a névélettani szempontból ilyen kategória nem létezik. Míg az előbbi csoport esetében a rendszerbe illesztés több lehetőségével kellett számolnunk, itt viszont a lehetőségek teljes hiányát kell elismernünk.

Előadásomban megkíséreltem tematikus áttekinteni, összefoglalni az eddigi családnév-elemzési modellek legfontosabb ismérveit, valamint bemutatni a HOFFMANN-féle helynévelemzési modell alapelveinek a családnévekre történő alkalmazhatóságát. A hangsúlyt elsősorban a funkcionális-szemantikai alapú vizsgálatra helyeztem, mivel ez a legvitatottabb területe a családnév-rendszerezésnek. Céloom elsősorban névtani kérdés elméleti alapú újragondolásával a vizsgálati (főként a motivációs és a szófaji-jelentéstani) szempontok

egyértelmű elkülönítése volt. El kellett hagynom a lexikális jellemzők mellett a diakrón szempontú, keletkezéstörténeti elemzési lehetőségek ismertetését is.

Az elhangzottak megerősítik azt a szakirodalomból jól ismert tény is, hogy valójában a régi magyar (Árpád-kori) személyneveink, a kései ómagyar kori megkülönböztető nevek és a mai ragadványnevek között funkcionális szempontból szoros kapcsolat van. Ez azonban módszertanilag azt is jelenti, hogy ezen névfajták motivációs struktúrája egyfajta funkcionális-szemantikai elemzés segítségével alapkategóriákat illetően egységesen írható le. Természetesen az ismertetett motivációs tipológia sok helyen pontosítást igényel. Egy, alapjában véve a névfunkcióra, a névadás alapjára épülő rendszerezés alkalmazhatóságát természetesen továbbra is a mai ragadványnevek esetében lehet legjobban lemérni, ahol a névadás alapja még többnyire megragadható, de talán nem lesz eredménytelen a másik két névfajta esetében is gyakorlati alkalmazhatóságát próbának alávetni.

N. FODOR JÁNOS